

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
В УМОВАХ НУШ**

Виконала: студентка IV курсу, групи 6.0539-1
спеціальності 053– Психологія

освітня програма: Психологія

Ткачук Крістіна Юріївна

Керівник: д.пед.н., професор кафедри психології

Гура О.І.

Рецензент: кандидат психологічних наук , доцент
кафедри психології Залановська Л.І.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології

Кафедра психології

Рівень вищої освіти бакалаврський

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Ткачук Крістіна Юріївна

Тема роботи Особливості розвитку емпатії молодших школярів в умовах НУШ

керівник роботи Гура О.І. д.психол.н., професор кафедри психології

затверджені наказом ЗНУ від «22» 02 2023 року № 341-с

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки:

5. Перелік графічного матеріалу: 18 малюнків

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Гура О.І, професор		
Розділ 1	Гура О.І, професор		
Розділ 2	Гура О.І, професор		
Розділ 3	Гура О.І, професор		
Висновки	Гура О.І, професор		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	лютий-березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	Квітень-травень 2023 р.	Виконано
5	Написання висновків	травень 2022 р.	Виконано
6	Передзахист	травень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	травень 2023 р.	Виконано

Студент _____ К.Ю. Ткачук

Керівник роботи _____ О.І. Гура

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 47 сторінок, 18 рисунків, 31 джерело.

Мета роботи полягає у теоретичному. узагальненні та емпіричному дослідженні особливостей розвитку емпатії молодших школярів в умовах НУШ.

Об'єкт дослідження – емоційно-почуттєва сфера молодших школярів.

Предмет – особливості розвитку емпатії молодших школярів в умовах НУШ.

В основу дослідження покладено припущення про те, що соціальне середовище, яке містить в собі взаємодію з однолітками, однокласниками має значний вплив на емоційну сферу молодших школярів.

Методи дослідження: теоретичні: (аналіз і синтез, дедукція, індукція, узагальнення, логічний метод); емпіричні (статистичний метод або метод вимірювання, психодіагностичні методики, опитувальники та анкети, метод самоспостереження, метод самоаналізу, метод самозвіту, метод експертних оцінок).

Наукова новизна дослідження полягають у тому, що: обґрунтовано та досліджено особливості розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ; розроблено і апробовано програму її розвитку.

Дана кваліфікаційна робота містить в собі наступне практичне значення: дослідження емпатії молодших школярів дозволяє зрозуміти їхні можливості сприймати та розуміти емоції і потреби інших людей. Це може бути використано для розробки програм та підходів, спрямованих на покращення соціальної адаптації дітей в школі, сприяючи розвитку емпатії як ключової навички; розуміння особливостей розвитку емпатії може допомогти вчителям і шкільним психологам створити безпечне та сприятливе середовище для молодших школярів; розвиток емпатії є важливим компонентом виховання громадянськості, толерантності та моральних цінностей у молодших школярів.

ЕМПАТІЯ, МОЛОДШІ ШКОЛЯРІ, ЕМОЦІЙНА СФЕРА, НОВА
УКРАЇНСЬКА ШКОЛА.

SUMMARY

Tkachuk K. Topic: peculiarities of the development of empathy in junior high school students in the conditions of NUS.

Bachelor's qualifying work: 47 pages, 18 pictures, 31 sources.

The purpose of the work is theoretical generalization and empirical research of the peculiarities of the development of empathy of younger schoolchildren in the conditions of the NUS.

The object of research is the emotional and sensory sphere of younger schoolchildren.

The subject is the peculiarities of the development of empathy of younger schoolchildren in the conditions of NUS.

The research is based on the assumption that the social environment, which includes interaction with peers and classmates, has a significant impact on the emotional sphere of younger schoolchildren.

Research methods: theoretical (analysis and synthesis, deduction, induction, generalization, logical method); empirical (statistical method or measurement method, psychodiagnostic methods, questionnaires and questionnaires, self-observation method, self-analysis method, self-report method, expert evaluation method).

The scientific originality of the research is that:

- the peculiarities of the development of empathy of younger schoolchildren in the conditions of NUS were found and explored;
- its development program was developed and tested.

This qualification work contains the following practical significance:

- research on the empathy of younger schoolchildren allows us to understand their ability to perceive and understand the emotions and needs of other people. This can be

used to develop programs and approaches aimed at improving the social adaptation of children at school, promoting the development of empathy as a key skill;

- understanding the specifics of empathy development can help teachers and school psychologists create a safe and supportive environment for younger students;

- the development of empathy is an important component of education of citizenship, tolerance and moral values in younger schoolchildren.

EMPATHY, YOUNGER SCHOOLCHILDREN, EMOTIONAL SPHERE, NEW UKRAINIAN SCHOOL.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НУШ	9
1.1. Особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів.....	9
1.2. Особливості розвитку емпатії молодших школярів.....	13
1.3. Сутність та особливості НУШ.....	21
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НУШ	26
2.1. Етапи та хід дослідження	26
2.2. Програма розвитку емпатії у молодших школярів.....	32
2.3. Динаміка емпатії молодших школярів за результатами впровадження програми розвитку	35
ВИСНОВКИ.....	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	44

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сьогодення сучасне суспільство вкрай потребує людей, які вміють ділитися своїм духовним багатством з оточуючими та виявляють свою духовну щедрість діями, а не словами. У сучасних державотворчих умовах складність соціально-економічної ситуації впливає на формування особистості людини, зумовлюючи глибокі зміни потреб і мотивації поведінки та моральної сфери в цілому.

Відповідно до концепції НУШ, школи мають формувати згуртовані спільноти активних та відповідальних громадян. Аби бути частиною такої спільноти, важливим стає питання розвитку емоційного інтелекту, яким діти повинні навчитися користуватися протягом навчального року. Крім того, ефективна взаємодія між людьми, вміння домовлятися та вирішувати конфлікти неможливі без добре розвиненої емпатії. Оскільки емпатія є основою для формування емоційного інтелекту, більшість країн світу приділяють увагу її розвитку.

З огляду на вищезазначене, психологічні дослідження моральних компетенцій та емпатії учнів, особливо молодшого шкільного віку, мають велике значення для суспільства. Проблематика емпатії усіх членів суспільства, особливо молодших школярів, стає усе більш актуальною в умовах викликів сьогодення, таких, як пандемія та війна.

Аналіз наукової літератури дає підстави констатувати значний інтерес до проблематики розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ таких дослідників, як Бітянова М.Р., Вашуленко О. В., Воронова О. Ю., Грушка А., Демченко О., Драбинюк С., Король Л. М., Кудряшова О. В., Кулаков Р., Ластавчук Д.Р., Мельник О. М., Попова Д. В., Прокоф'єва Л.О., Сімак Є. Ю. та інші.

Таким чином, обрана для дослідження тема є дійсно важливою та актуальною. Тож високий ступінь актуальності обраної проблематики та важливість результатів дослідження для нашого суспільства обумовлює необхідність проведення власного наукового дослідження.

Мета роботи – здійснити теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження особливостей розвитку емпатії молодших школярів в умовах НУШ.

Відповідно до поставленої мети, сформульовано наступні цілі та завдання:

1) Визначити особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів;

2) Особливості розвитку емпатії молодших школярів;

3) Визначити сутність та особливості НУШ;

4) Обґрунтувати етапи та хід дослідження;

5) Розробити та запропонувати програму розвитку емпатії у молодших школярів;

6) Проаналізувати динаміку емпатії молодших школярів за результатами впровадження програми розвитку.

Об'єкт дослідження – емоційно-почуттєва сфера молодших школярів.

Предмет дослідження – особливості розвитку емпатії молодших школярів в умовах НУШ.

Методи дослідження. У ході наукового дослідження було використано такі теоретичні методи, як аналіз, синтез, дедукція, індукція, узагальнення, логічний метод, а також такі емпіричні методи, як: статистичний метод або метод вимірювання, психодіагностичні методики, опитувальники та анкети, метод самоспостереження, метод самоаналізу, метод самозвіту, метод експертних оцінок.

Наукова новизна полягає у тому, що вперше було проведено емпіричне дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ та розроблено і апробовано програму її розвитку.

Практичне значення одержаних результатів. Результати наукового дослідження можуть бути використані як з теоретико-методичних позицій, зокрема, у подальших наукових дослідженнях проблематики розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, при викладанні дисциплін, пов'язаних із проблематикою розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, так і з практичних позицій, зокрема розроблені рекомендації можуть впроваджуватися у закладах загальної середньої освіти та позашкільних навчальних установах для дітей молодшого шкільного віку.

Структура та обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел. Обсяг основної роботи – 40 сторінок. Робота містить 19 рисунків. Список використаних джерел містить 31 найменування.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НУШ

1.1. Особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів

Сучасне суспільство гостро потребує людей, здатних ділитися своїм духовним багатством, а також діями, а не словами, демонструвати духовну щедрість. Крім того, в умовах сучасного державотворення складність соціально-економічної ситуації впливає на формування особистості людини, викликаючи серйозні зрушення в потребах і мотиваціях поведінки та в моральній сфері. Тому психологічні дослідження моральних компетенцій і рівня емпатії учнів, особливо в початковій школі, є актуальними і необхідними.

В умовах модернізації української школи актуальності набуває компетентнісний підхід до проектування освітніх процесів. Зазначена тенденція відповідає індивідуально-орієнтованим, активним та інтегрованим підходам до навчання. Ключові компетентності пов'язують особистість і суспільство в освіті в цілому, відображають комплексне володіння комплексом методів діяльності та створюють умови для розробки показників їх вимірювання. Емоційні та сенсорні здібності виявляються в конкретних випадках або ситуаціях, а не в цілому. Зазначених компетенцій набуває молодь не лише під час вивчення предметів, а й через неформальну освіту, вплив середовища тощо.

Емоційну сферу молодших школярів становлять нові переживання: здивування, сумніви, радощі пізнання, які, у свою чергу, є базою для розвитку допитливості та формування пізнавальних інтересів [20, 129]. Ознаки ключових компетентностей початкової освіти представлені на рисунку 1.1.

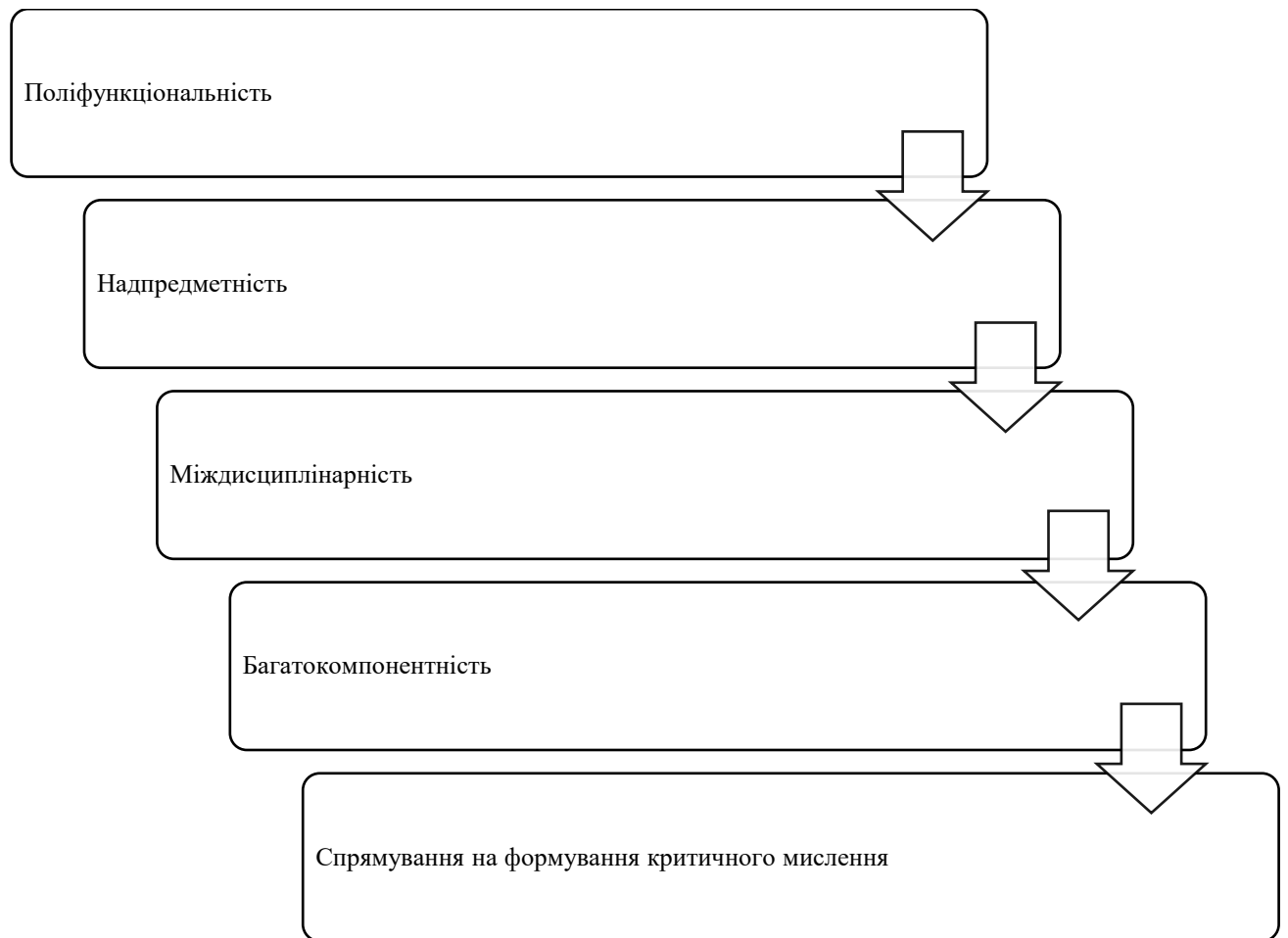

Рис. 1.1. Ознаки розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів

Джерело: розроблено і складено автором на основі [24, 16].

Отже, на рисунку 1.1 здійснено теоретичне узагальнення основних ознак розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів. Ключові компетентності пов'язують особистість і суспільство в освіті в цілому, відображають комплексне володіння комплексом методів діяльності та створюють умови для розробки показників їх вимірювання. Вони виникають не взагалі, а в конкретних випадках або ситуаціях.

Важливо додати, що емоційний інтелект відображений у Державному стандарті початкової освіти в мовно-літературній, мистецькій, соціальній і здоров'язберезувальній освітніх галузях [31, 7-10]. Емоційний інтелект включає емоційний та інтелектуальний компоненти та сприяє розумінню власних емоцій та

емоцій інших, соціальній адаптації, рефлексії (самосвідомості), самоусвідомленню, є інтегрованим активом особистості, який забезпечує регуляцію діяльності особистості та її поведінки [21, 53].

Емоційна сфера молодших школярів складається з нових переживань, таких емоцій, як подив, сумнів, радість, тож пізнання лежить в основі розвитку допитливості та формування пізнавального інтересу. Усвідомлення власних почуттів і розуміння того, як вони виражаються іншими, розвивається поступово. Молодшим школярам в цілому властивий бадьорий настрій. Емоційні стани в основному викликані розбіжностями в твердженнях. У результаті діти можуть проявляти грубість, нетерплячість, боягузтво та інші форми емоційної неврівноваженості.

Молодші діти емоційно вразливі. У них розвивається самооцінка, зовнішнім вираженням якої є гнівна реакція на приниження свого характеру та переживання позитивного захоплення. Почуття співчуття розвивається і відіграє важливу роль у формуванні малих груп у класах і в неочікуваних колах суспільствах. Взаємовідносини в класі відіграють певну роль у формуванні моральних почуттів дитини, особливо почуттів дружби, товариськості, обов'язку, людяності. Молодші школярі схильні переоцінювати власні моральні якості та недооцінювати моральні якості однолітків. У міру зростання діти стають більш самокритичними.

Дошкільний вік вважається сприятливим періодом для розвитку емоційної сфери особистості дитини. Молодші школярі схильні до образів естетично-художньої активності, вразливості, емоційності, сприйняття. Вони підносять естетичне враження, збагачують емоції, підвищують загальну культуру. Тому взаємодія з мистецтвом у початковій школі повинна приносити дітям велику радість.

Варто додати, що оскільки особистісна активність дитини в тому чи іншому виді мистецтва невелика, велике значення у розвитку її естетичного почуття мають батьки, педагоги, викладачі гуртків тощо. Учні цього віку відрізняються

емоційною вразливістю, щирістю, безпосередністю та проявом почуттів, тому зрозуміло, що тільки дорослі повинні наголошувати на естетичному спрямуванні художніх творів [27]. Аспекти емоційної сфери молодших школярів узагальнені та представлені на рисунку 1.2.

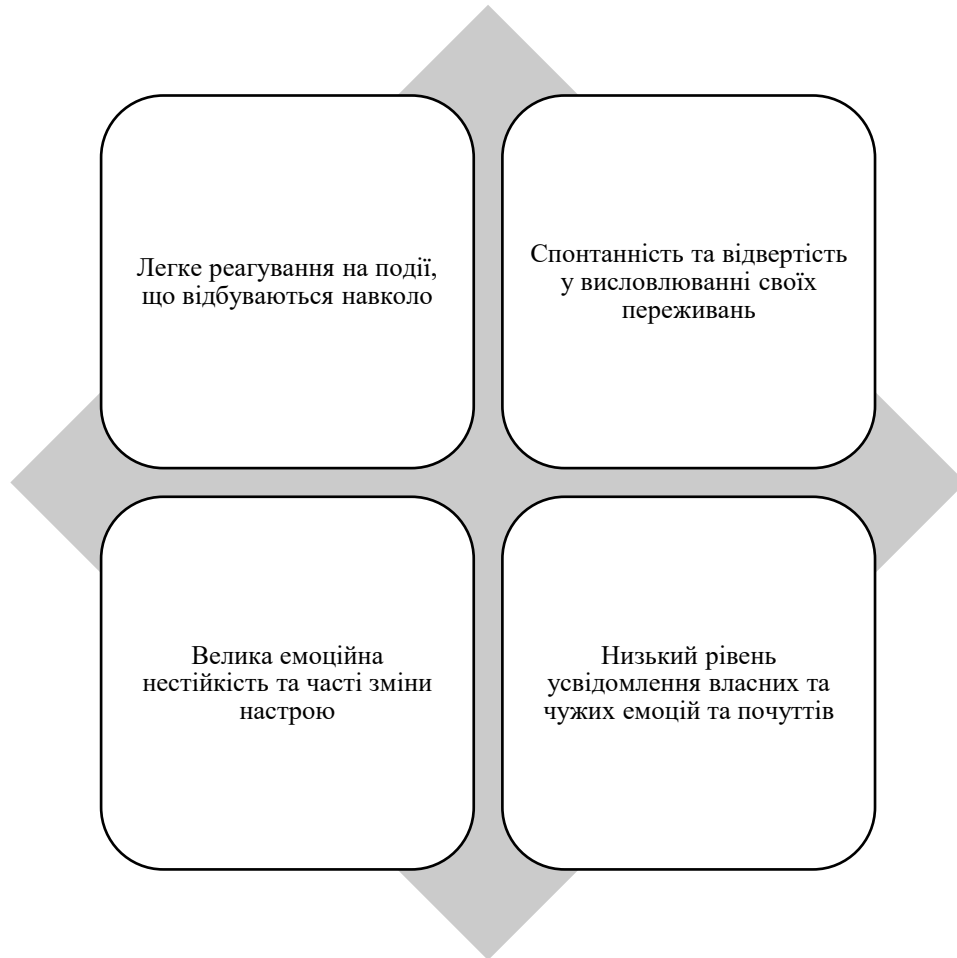

Рис. 1.2. Ключові аспекти емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів

Джерело: розроблено і складено автором на основі [1, 335; 5; 2, 277; 26, 183; 3, 121].

Отже, на рисунку 1.2. здійснено теоретичне узагальнення ключових аспектів емоційно-чуттєвої сфери молодших школярів. Молодші шкільні роки варто тлумачити як особливий і особливо сприятливий період для формування характеру, мислення, пам'яті, уваги, емоційної сфери, емоційної культури, набуття перших моральних переживань, формування ціннісних орієнтацій.

Емпатію як складову емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів варто визначити як емоційно продуктивний процес співпереживання, пов'язаний із турботою про внутрішній світ інших і сприяє творчій самореалізації особистості. Молодші школярі чутливі та вразливі до впливу зовнішнього середовища. Значна частина поведінки в початковій школі визначається наслідуванням. Починаючи з молодшого шкільного віку, дитина вступає в стадію функціонального розвитку інтелекту. Це проявляється в процесі ексцентричності, завдяки вмінню рахуватися з чужою точкою зору і ототожнювати свою позицію з реальним станом речей.

1.2. Особливості розвитку емпатії молодших школярів

Емпатія проявляється у прагненні людини зрозуміти емоції, настрої та почуття інших людей [15, 7]. Емпатія виступає життєвою філософією, спрямованою на формування широкого та креативного мислення, а також розбудову та невпинне вдосконалення стосунків з оточуючими. Тож емпатична взаємодія є особливим типом прояву особистості у ході взаємовпливу, взаємодії та взаєморозуміння з іншими людьми.

У контексті дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ варто також погодитися із соціальною важливістю емоцій, оскільки суспільство, яке дбає про ідеалізацію розуму, допускає помилки, тому що людина більш людяна в тому, що вона відчуває, ніж у тому, як вона думає [28, 7]. Саме тому питання розвитку емпатії у молодших школярів є надзвичайно важливим в умовах сучасного розвитку освітнього процесу.

Варто додати, що у рамках запровадження концепції НУШ, серед інших завдань закріплюються такі, як конструктивно впоратися з емоціями, використовувати емоційний інтелект, оцінювати ризики та приймати рішення, вирішувати проблеми та співпрацювати з іншими [9, 65]. Тож сучасні реформи українського освітнього процесу актуалізують потребу розвитку емпатії

молодших школярів, оскільки емпатія виступає основою розвитку емоційного інтелекту.

Проблема емпатії є однією з найскладніших проблем психології. Незрозумілість цього феномену для дослідників підтверджує його природа, механізми, функції, різноманітність визначень, таких як роль емпатії в моральному розвитку особистості, просоціальна поведінка, альтруїзм. Накопичений матеріал потребує певної систематизації, узагальнення та доповнення.

Без теорії емпатії неможливо зрозуміти теорію особистості, теорію міжособистісних відносин, природу людини як соціальної істоти як окремого суб'єкта. Теорія емпатії, на думку багатьох вчених, допомагає вирішувати складні проблеми психології. Багато вчених говорять, що психологія полягає не в описі суб'єктивної реальності внутрішнього світу людини, а в вивченні та розумінні зв'язків між цим світом і зовнішнім світом. З індивідуального існування вони разом утворюють свій цілісний життєвий світ [6, 65].

Розвиток емпатії є невід'ємною частиною розвитку характеру, виховання культури міжособистісних стосунків в особистості, розвитку вміння дитини керувати емоціями та переживаннями, емпатії, яка розвиває емоційну та сенсорну сфери. Емоції, переживання, а також здатність і бажання розуміти емоції, почуття та настрої інших [17, 91]. Багато психологів визначають молодші шкільні роки як найбільш сензитивний період для розвитку емоційно-моральної сфери, особливо навичок емпатії, починають формуватися нові погляди на взаємозв'язок між різними представниками суспільства.

Розвиток емпатії служить елементом утвердження людської гідності через виховання чесності, мужності, терпіння, доброти, співчуття та емпатії, справедливості та поваги до прав людини [10]. Погоджуємося із вищезазначеною позицією, адже розвиток особистості, здатної до симпатії, емпатії, розпізнавання

емоційних проявів інших, гарантує успішну адаптацію в сучасному соціокультурному просторі.

Емпатія вважається дуже ефективним інструментом для засвоєння моральних стосунків, етичних норм, навчання, та сприяє розвитку людських стосунків і альтруїстичної поведінки. Співчуваюча симпатія, симпатія до інших є опосередковуючим мотивом заходів допомоги. Насправді емпатія є одним із інструментів, які допомагають людям обмежити свою агресію. Емпатія є необхідною вимогою для особистісного розвитку дитини, її емоційної зрілості та міжособистісного розуміння [8, 7].

Термін «емпатія» походить від грецького і означає глибокий, сильний, чутливий, близький до страждання [4]. Емпатія не є результатом інтелектуальних зусиль. Це явище більше відноситься до сфери інтуїції. Деякі психологи вважають, що емпатія є вродженою якістю, що слабшає або ж розвивається. Вона лише збільшується відповідно до особистого життєвого досвіду людини.

Емпатія – моральна якість людини, що виявляється в прагненні зрозуміти емоційний стан іншої людини, зрозуміти її почуття та переживання, надати підтримку та дієву допомогу іншим [30, 104]. Молодші шкільні роки є сенситивним періодом для розвитку емпатії, оскільки характеризуються розвитком докорів сумління, що дає можливість дітям об'єктивно оцінювати власну поведінку та морально оцінювати поведінку інших. Молодші школярі чутливі та вразливі до впливу зовнішнього середовища. Поведінка раннього дитинства багато в чому визначається наслідуванням.

Емпатія є одним із найважливіших факторів, що забезпечують розвиток просоціальних форм поведінки особистості. Дані багатьох зарубіжних досліджень показують, що мислення і поведінка ранніх підлітків багато в чому відображають моральні норми, засвоєні раніше в онтогенезі. Оскільки емпатія дозволяє нам розуміти проблеми інших людей на емоційному рівні, а не на раціональному рівні,

молоді підлітки з більш розвиненими навичками емпатії, швидше за все, побачать тих, хто не має або не має цієї здатності [29, 505].

У зв'язку зі значенням емпатії як основи моральної поведінки особистості та уявленнями сучасного суспільства про якості, необхідні для успішного процесу соціалізації особистості, особливої актуальності набувають психопедагогічні дослідження, спрямовані на обґрунтування умов і методів. Навчити дітей відчувати інших і ставитися до них – одне з найважливіших і складних завдань сучасної психологічної науки.

Емпатія є ключовою вимогою для ефективних міжособистісних стосунків і допомагає молодшим школярам у ключових заходах спілкування. У цьому віці люди усвідомлюють, якими мають бути міжособистісні результати, але не мають засобів для їх досягнення. Спілкування – це єдиний спосіб для підлітків розвинути навички емпатії, які дозволяють їм певною мірою контролювати свої почуття та емоції. Молоді школярі – це середовище, де емпатія та навички емпатії починають свій шлях, розвиток. Тому, проаналізувавши різні точки зору, ми звернемо особливу увагу на структуру емпатії як інтегрованої одиниці трьох елементів:

- 1) Емоційний (емоційна реакція на об'єкт чи особу);
- 2) Когнітивний (поточні знання про об'єкт чи особу);
- 3) Поведінковий (наміри людини щодо певної людини чи речі).

Таким чином, результати проведеного дослідження показують важливість емпатії молодших школярів. Належний рівень емпатії формується постійно, у усіх ситуаціях, у різних сферах діяльності, і сприяє як подоланню труднощів, так і успішній самореалізації особистості.

Емпатія має складну ієрархічну багаторівневу структуру. Розрізняють низький (природний) і високий рівень розвитку емпатії. Механізмами природної емпатії є емоційне зараження, інстинкт, ідентифікація та наслідування, які, можливо, мають рефлекторний характер. Ця емпатія виступає у формі емпатії, співпраці. Одним із найвищих рівнів емпатії є особистісна семантична емпатія.

Визнання досвіду інших і перемикання на наші власні емоційні реакції більш-менш когнітивно опосередковуються системами норм, цінностей, значень, ідеалів, установок і вірувань [14].

Розвиток мислення в першому класі відбувається дуже активно, оскільки дитина навчається вмінню засвоювати нове і цікаве про навколишній світ, виконувати прості інтелектуальні дії, синтез, аналіз, порівняння, узагальнення та робити висновки. Сприятливий розвиток думки залежить від насиченості освітнього середовища, в якому вона знаходиться, і її потенціалу для активного навчання і творчого перетворення. Такі можливості, зокрема це можливості співпраці у створенні нових мистецьких явищ, яких ще не існує, використовуючи наявні засоби, а також спільні та скоординовані дії, які виявляються самостійно, а не контролюються згори [16, 47].

Початкова школа – вік інтенсивного розвитку емоційної сфери. Емоційна сфера відіграє велику роль у розвитку багатьох когнітивних функцій, ефективно протікає процес інтелектуалізації всіх психічних процесів, породжуючи свідомість і волю. Формується довільне і усвідомлене вміння фіксувати інформацію, формується довільність уваги, вчаться раціонально застосовувати знання для практичного вирішення будь-яких завдань [18, 23].

У структурі емпатії вчені виділяють когнітивний, емоційний і позитивний компоненти. Дієвим фактором є бажання запропонувати допомогу, дати можливість раціонально сприйняти і відобразити внутрішній стан іншої людини. Функціонально емпатія розширює соціально-психологічні та професійні ресурси суб'єкта у вигляді особистісної компетентності, самоактуалізації у відносинах з навколишнім середовищем [11, 22].

Емпатія як механізм засвоєння моральних норм і цінностей працює на двох рівнях: на рівні міжособистісної та соціальної взаємодії, де емпатія змінює поведінку, і це робить людину соціально прийнятною і, за умови її повного

розвитку, гу манною. Крім того, кожна людина має природне бажання розуміти, співчувати та піклуватися про сім'ю, друзів та знайомих [25, 241].

Тож проведене наукове дослідження дійсно доводить, що проблема емпатії є однією з найскладніших проблем психології. Незрозумілість цього феномену для дослідників підкреслює різноманіття визначень його природи, механізмів, функцій, ролі емпатії в моральному розвитку особистості, її просоціальної поведінки, альтруїзму.

Емпатія в її розвиненому вигляді є психологічним механізмом, основою для розуміння характеру іншої людини і в цьому сенсі формування програми взаємодії з ним. Особливістю емпатійного розуміння інших людей є те, що обов'язковим елементом є відображення стану іншої людини у власному емоційному стані або почуттях, які збігаються з емоційним станом іншої людини.

Емпатія має три рівні вираження, такі як пряме емоційне співпереживання, чуттєве та метафоричне співпереживання, рефлексивне та особистісне взаєморозуміння. Тому емпатія може виникати на багатьох рівнях. Щоб розвинути емпатію, слід дотримуватися таких принципів. Результати дослідження представлено шляхом графічного моделювання на рисунку 1.3.

Рис. 1.3. Основні принципи розвитку емпатії у молодших школярів

Джерело: розроблено і складено автором на основі [19, 7, 13, 22, 12].

Для формування ключових компетенцій розвитку емпатії необхідні наскрізні компетенції. До таких компетенцій варто віднести наступні. Результати дослідження систематизовані та узагальнені на рисунку 1.4.

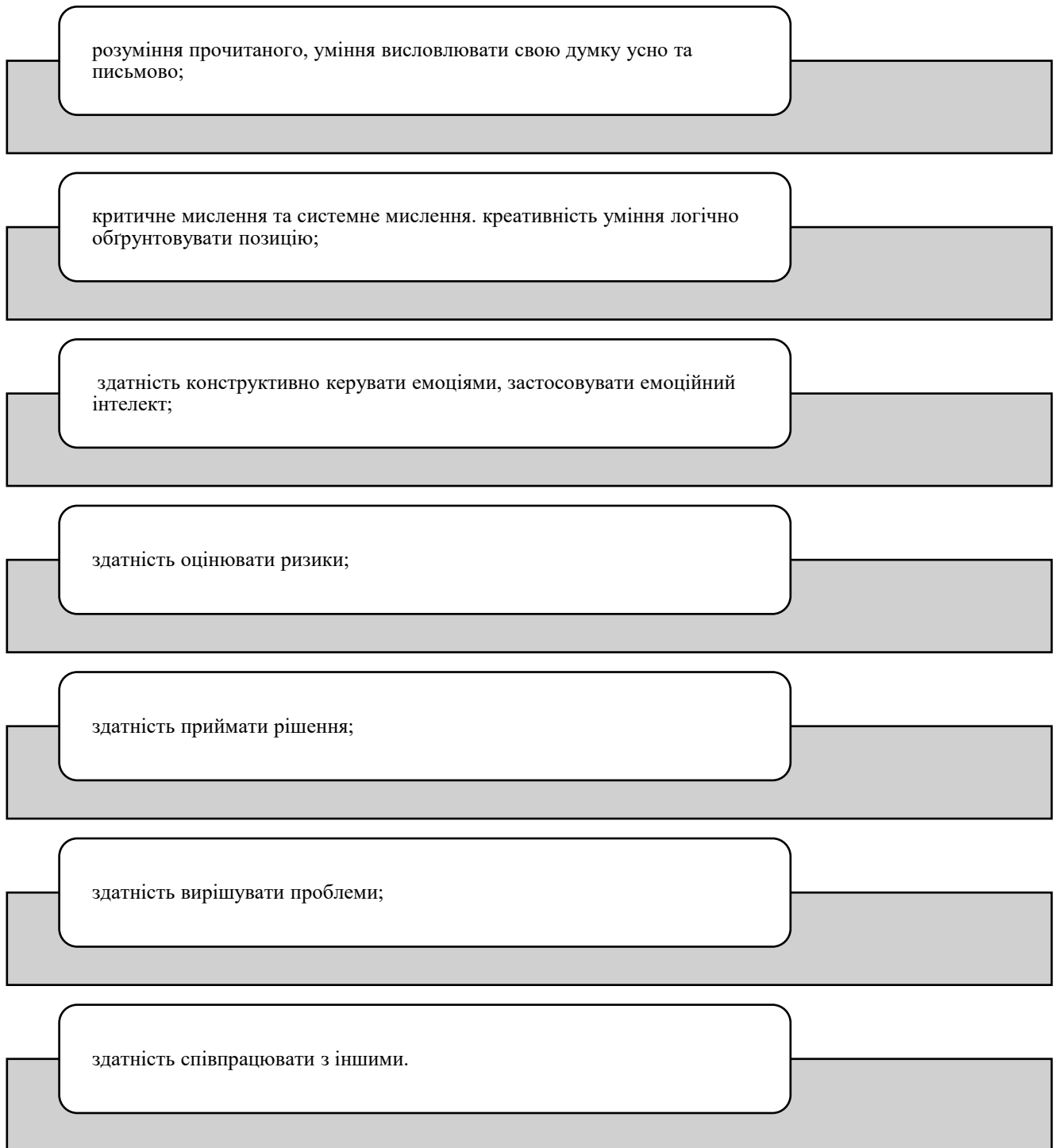

Рис. 1.4. Основні компетенції розвитку емпатії у молодших школярів

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, на рисунку 1.4 здійснено теоретичне узагальнення основних складових розвитку емпатії у молодших школярів. Емпатичні діти краще

спілкуються з іншими дітьми, відчувають більше довіри, знають, що відчувають і думають інші, як і чому інші реагують на певні ситуації.

1.3. Сутність та особливості НУШ

Нова українська школа – важлива реформа МОН. Головна мета – створити школу, де навчання приносить задоволення і дає учням не лише поточні знання, але й здатність застосовувати їх у повсякденному житті. НУШ – школа, яку люблять відвідувати учні. Тут ви навчитеся їх слухати, критично мислити, безстрашно висловлювати свою думку та бути відповідальним громадянином. Водночас батьки також люблять відвідувати цю школу, адже тут панує співпраця та взаєморозуміння.

Реформи НУШ розраховані на роки, адже неможливо одразу змінити десятиліттями традиції української освіти. Але зміни вже почалися, і МОН робить усе можливе, щоб вони були неминучими: був прийнятий новий Закон про освіту, а в лютому 2018 року Кабмін затвердив нові національні стандарти початкової освіти. Наступним було ухвалення Закону про загальну середню освіту, де деталізовано зміни, які вносить реформа [23]. З 2017/2018 навчального року нові стандарти початкової освіти пройшли успішну апробацію у 100 школах України. З 2018/2019 навчального року першокласники по всій Україні почали навчатися за цим стандартом.

У 2018-2019 роках відбудеться масштабна перепідготовка вчителів початкової школи, оскільки нові стандарти початкової освіти передбачають, що вчителі працюють за іншими підходами. Вони проходять як дистанційне навчання (онлайн-курси на освітній платформі EdEra), так і очні заходи, де спеціально підготовлені тренери закріплюють знання вчителя в реальному житті.

Також у 2019 році стартував пілотний проект з добровільної сертифікації вчителів. Його мета полягає в тому, щоб виявити, надихнути та просувати

висококваліфікованих викладачів за допомогою компетентнісних методів навчання та нових методів навчання. У 2019 році Процедуру акредитації шкіл, яка мала суто наглядові та адміністративні функції, було замінено на Процедуру інституційного аудиту, яка має стати інструментом допомоги закладам. На допомогу керівникам шкіл Державна служба якості освіти розробила рекомендації щодо побудови внутрішніх систем забезпечення якості освіти у ЗЗСО.

Таким чином, значні зміни для школярів стосуються підходів до навчання та змісту викладання. Зрештою, метою НУШ є навчання новаторів та громадян, які знають, як приймати відповідальні рішення та поважати права людини. Замість того, щоб запам'ятовувати факти та поняття, учні набувають компетентностей. НУШ виступає як динамічна комбінація знань, навичок, умінь, способів мислення, переконань, цінностей та інших особистих якостей, які підвищують здатність індивіда успішно соціалізуватися та брати участь у професійній та/або освітній діяльності.

В умовах НУШ формується ядро знань, на яке накладається вміння використовувати ці знання, а також ті цінності та навички, які потрібні випускникам українських шкіл у професійному та особистому житті. Основні компетентності, яких набувають школярі в умовах розвитку НУШ, систематизовані та узагальнені автором, і представлені на рисунку 1.5.

Рис. 1.5 Основні компетентності школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором на основі [23].

Отже, спільними для всіх компетенцій є так звані наскрізні вміння, такі як розуміння прочитаного, вміння висловлювати свою думку усно та письмово, критичне та системне мислення, вміння логічно обґрунтовувати позицію, креативність, ініціатива, вміння конструктивно справлятися з емоціями, оцінювати ризик вміння приймати рішення, вирішувати проблеми та співпрацювати з іншими.

Основою розвитку компетентностей у школярів стає діяльнісний підхід, який заснований на необхідності частіше на практиці відкривати нові знання та вміння. Концепція НУШ також пропонує реалізувати змішане проектне навчання. Це допомагає учням отримати цілісне уявлення про світ, оскільки вони вивчають явища з різних наукових точок зору та вчаться використовувати знання з різних дисциплін для вирішення проблем реального світу. Зміна освітнього середовища – це зміна ставлення до дітей. Повага, увага та бажання знайти для них найкращий спосіб ефективного навчання. Саме вищезазначені цінності становлять основу розвитку НУШ.

У зазначеному розділі наукового дослідження висвітлено теоретичні засади розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів, а також теоретичні основи функціонування та розвитку емпатії, а також ключові особливості дослідженого психологічного явища.

Пізнання є основою розвитку допитливості та формування пізнавальних інтересів, оскільки емоційна сфера молодших школярів складається з нових переживань, таких як подив, сумнів, радість. Усвідомлення власних почуттів і розуміння того, як вони виражаються в інших, розвивається поступово. У молодших школярів зазвичай гарний настрій. Емоційні стани в першу чергу викликані непослідовними висловлюваннями. У результаті діти можуть проявляти грубість, нетерплячість, боягузтво та інші емоційні дисбаланси.

Проблема емпатії є однією з найскладніших проблем психології. Незрозумілість цього феномену для дослідників актуалізує різні визначення його природи, механізмів, функцій, ролі емпатії в моральному розвитку особистості. Емпатію доцільно тлумачити як розуміння людини, розуміння її емоцій і переживань, а також ефективна підтримка та допомога іншим. Емпатія є ключовою вимогою для ефективних міжособистісних стосунків і допомагає молодим школярам розвивати свої навички спілкування.

Нова українська школа – важлива реформа МОН, яка спрямована на створення школи, де навчання приносить задоволення і дає учням не лише поточні знання, але й здатність застосовувати їх у повсякденному житті. Основою розвитку компетентностей у школярів стає діяльнісний підхід, який заснований на необхідності частіше на практиці відкривати нові знання та вміння. Концепція НУШ також пропонує реалізувати змішане проектне навчання.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ ЕМПАТІЇ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ НУШ

2.1. Етапи та хід дослідження

У зазначеному розділі наукового дослідження варто здійснити емпіричне дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Зокрема, варто здійснити характеристику методології проведеного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, розробити відповідну програму, а також здійснити аналіз та інтерпретацію результатів дослідження щодо особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. У рамках наукового дослідження було виокремлено низку рівнів сформованості розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Результати представлені на рисунку 2.6.

Рис. 2.6. Рівні готовності розвитку емпатії у молодших школярів

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, на рисунку узагальнені основні рівні сформованості до розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Також варто висвітлити основні рівні розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, визначені в рамках емпіричного дослідження, які представлені на рисунку 2.7.

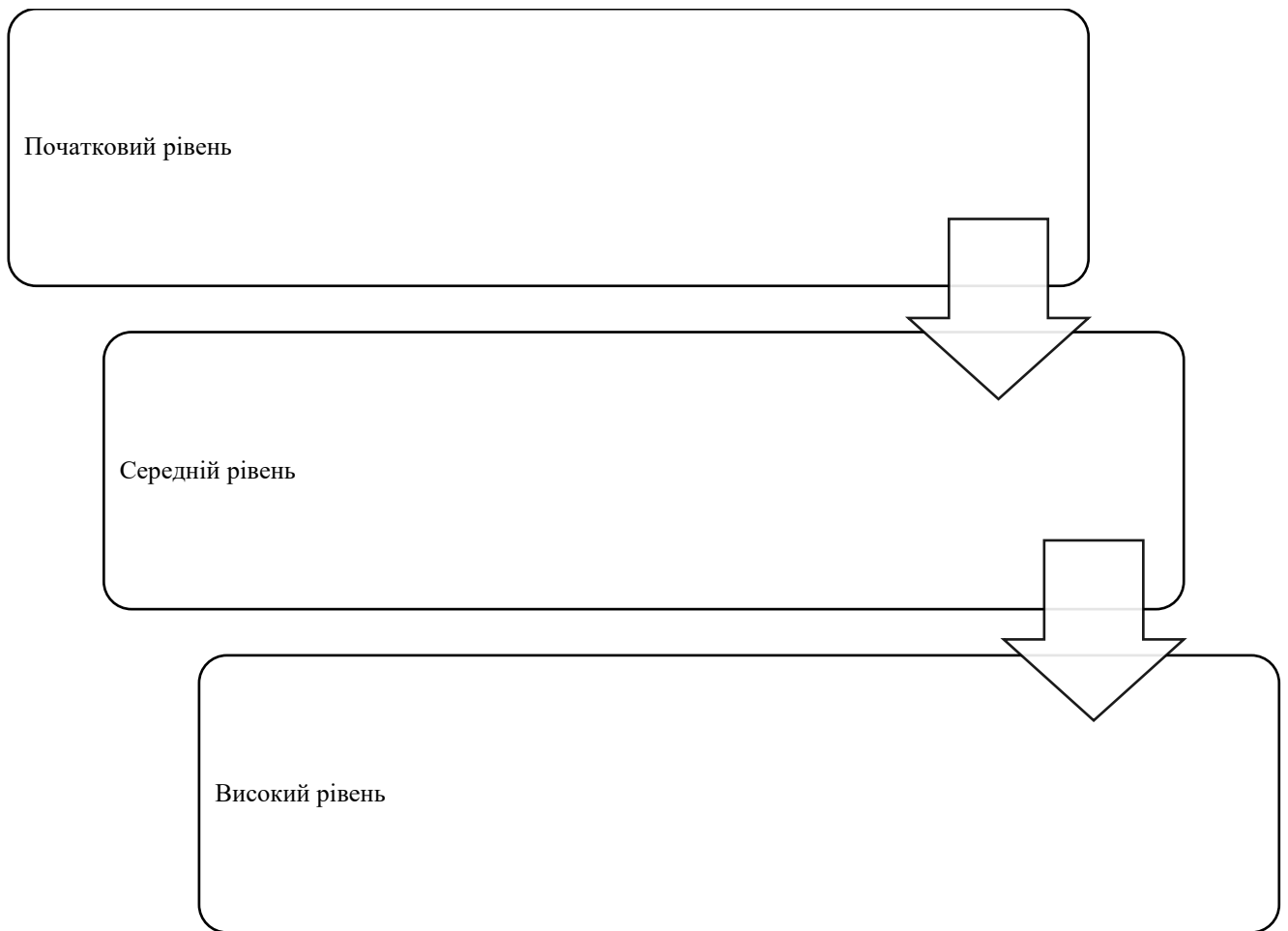

Рис. 2.7. Основні рівні розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, на рисунку 2.7 узагальнені основні рівні розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, визначені у рамках емпіричного дослідження. Зазначені рівні визначаються якісною властивістю, зокрема – їх градацією від низького до високого.

У рамках проведення емпіричного дослідження варто також визначити мету розробленої програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Задля кращого унаочнення результати представлені на рисунку 2.8.

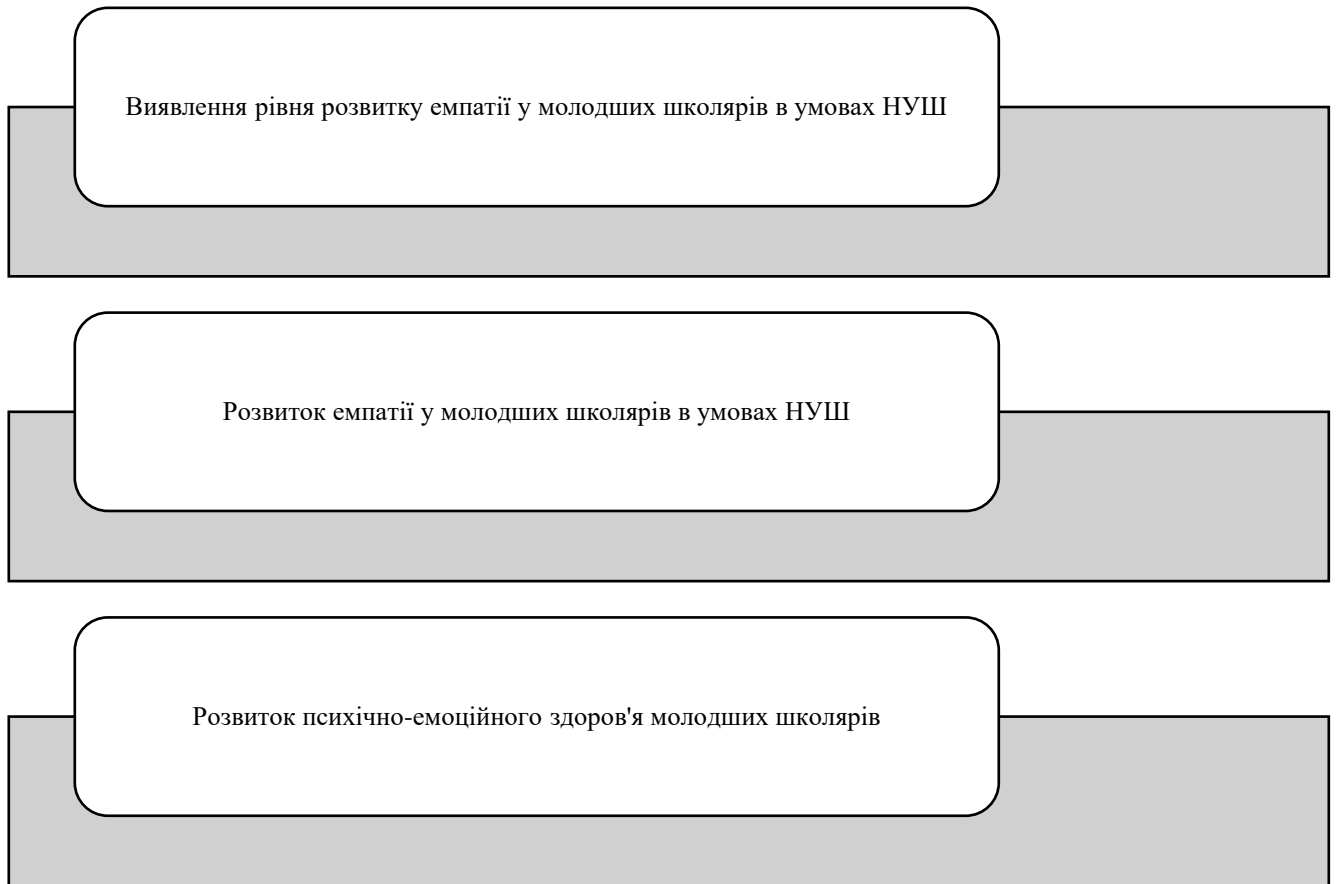

Рис. 2.8. Мета емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, на рисунку 2.8 систематизовано та представлено мету емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Мета виступає рушійною силою наукового дослідження, саме мета визначає вектори розвитку експерименту та особливості його здійснення, тож в контексті здійснення власного емпіричного дослідження дуже важливо правильно визначити його мету. Виходячи із вищезазначеної мети, також було визначено також низку завдань, представлених на рисунку 2.9.

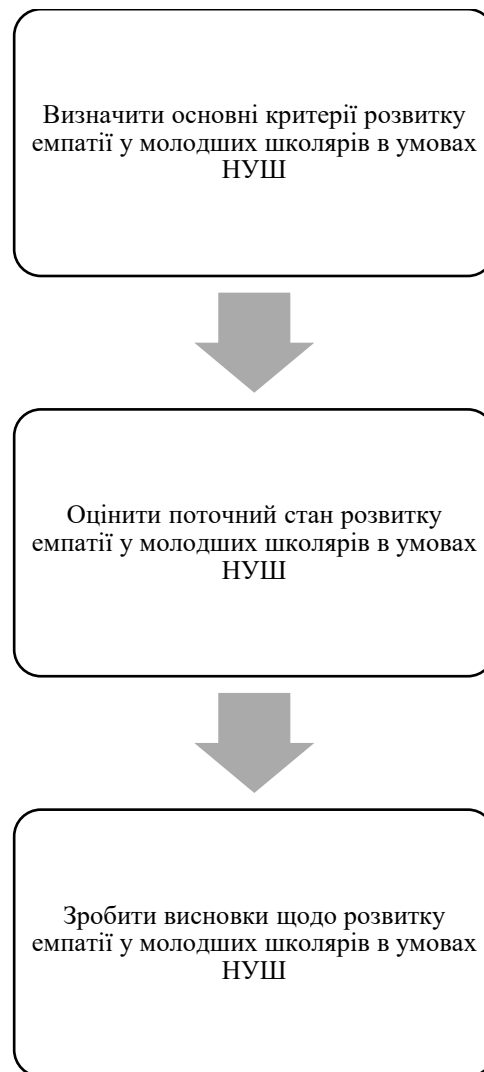

Рис. 2.9. Завдання емпіричного дослідження професійного самовизначення молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, на рисунку 2.9 узагальнені основні завдання емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Зазначені завдання визначають ті питання, які мають бути проаналізовані та інтерпретовані у рамках проведеного наукового дослідження. У рамках дослідження також варто висвітлити основні методи емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, представлені на рисунку 2.10.

Рис. 2.10. Основні методи емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, на рисунку 2.10 узагальнені основні методи емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Зазначені методи варто використати в ході проведення власного експерименту. Вважаємо, що запропоновані методи дадуть змогу ефективно досягти поставленої мети та завдань, тож їх доцільно використовувати.

У контексті здійснення експерименту також доцільно використати низку методичних прийомів, представлених на рисунку 2.11.

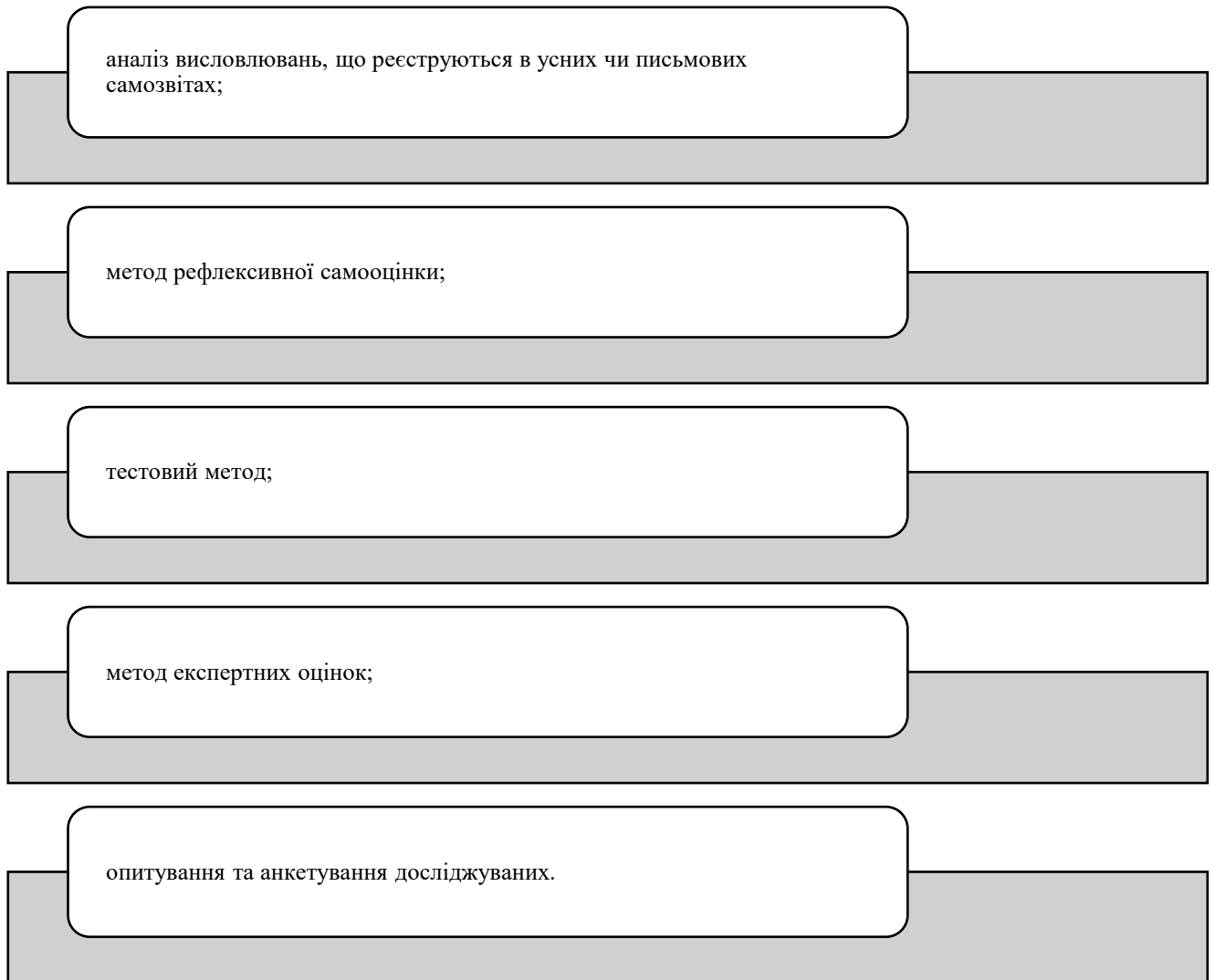

Рис. 2.11. Методичні прийоми емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, у рамках емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ визначено мету, завдання, методи та методичні прийоми здійснення експерименту. На основі зазначеного варто розробити програму розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, а також проаналізувати динаміку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ у рамках запровадження розробленої програми.

2.2. Програма розвитку емпатії у молодших школярів

У зазначеному підрозділі наукового дослідження варто висвітлити питання розробки програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ у рамках проведеного емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. У рамках дослідження було здійснено експеримент, до якого було долучено 350 учнів 1-4 класів закладів загальної середньої освіти. Респондентів було відібрано за критерієм бажання брати участь у дослідженні, у довільному порядку. Вік респондентів становив 6-10 років. Тож сформована вибірка дає змогу емпіричним шляхом дослідити проблематику особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ.

З метою дослідження ступеня розвитку емпатії в учнів молодшого шкільного віку нами був проведений опитувальний експеримент з вирішення наступних завдань:

- 1) Визначити критерії та показники сформованості коефіцієнтів емоційного інтелекту у дітей молодшого шкільного віку;
- 2) Запропонувати методику діагностики ступеня розвитку емпатії у молодших школярів;
- 3) На основі виконання комплексного діагностичного завдання вивчити рівень розвитку емпатії в учнів молодших класів.

Таким чином, варто розробити власну програму розвитку емпатії, у рамках якої систематизувати та запровадити творчі вправи та ігри, спрямовані на розвиток емпатії у молодших школярів в умовах НУШ.

Опис програми розвитку рівня емпатії у молодших школярів в умовах НУШ представлений шляхом графічного моделювання на рисунку 2.12.

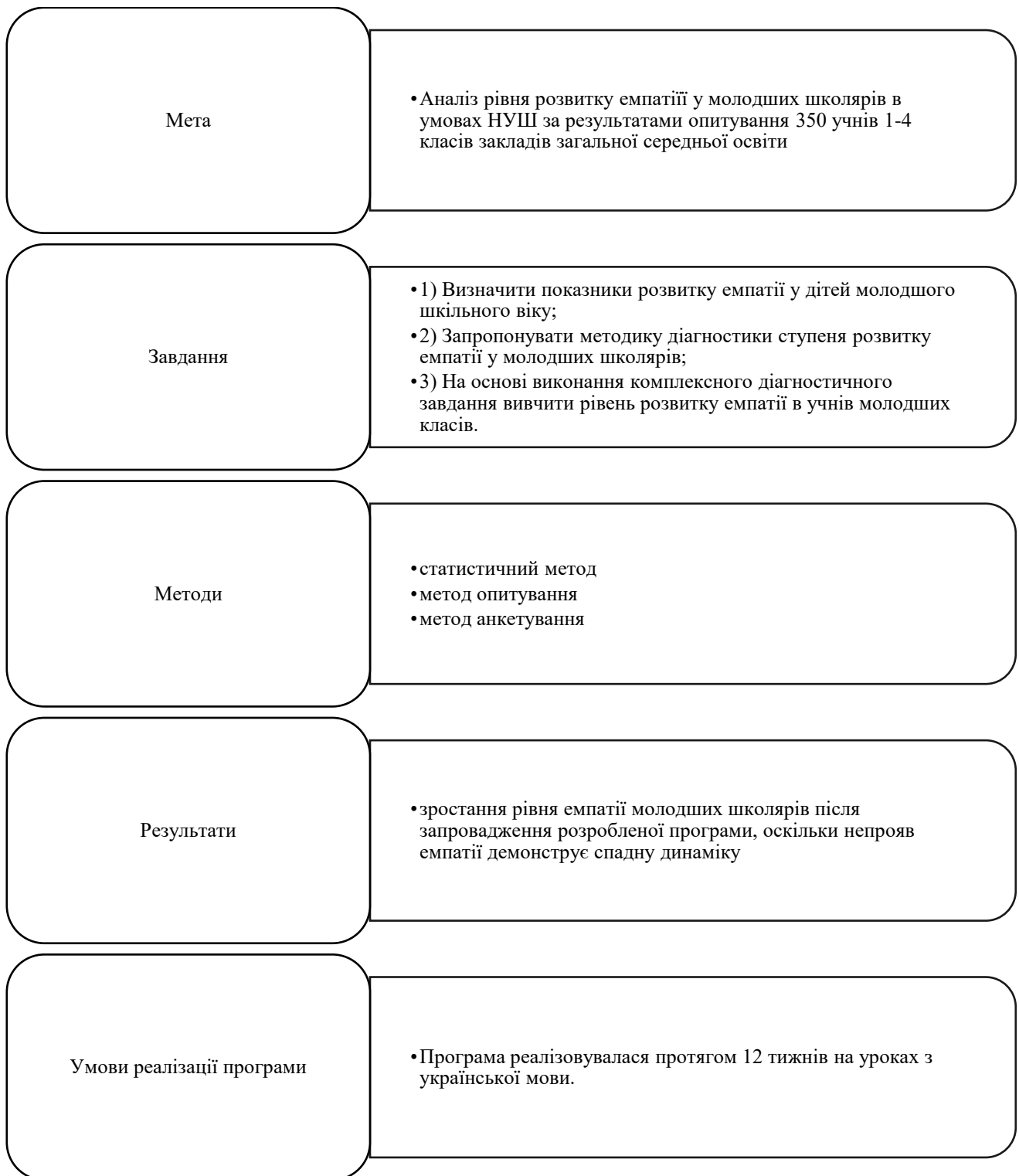

Рис. 2.12. Опис програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Програма розвитку рівня емпатії у молодших школярів в умовах НУШ представлена шляхом графічного моделювання на рисунку 2.13.

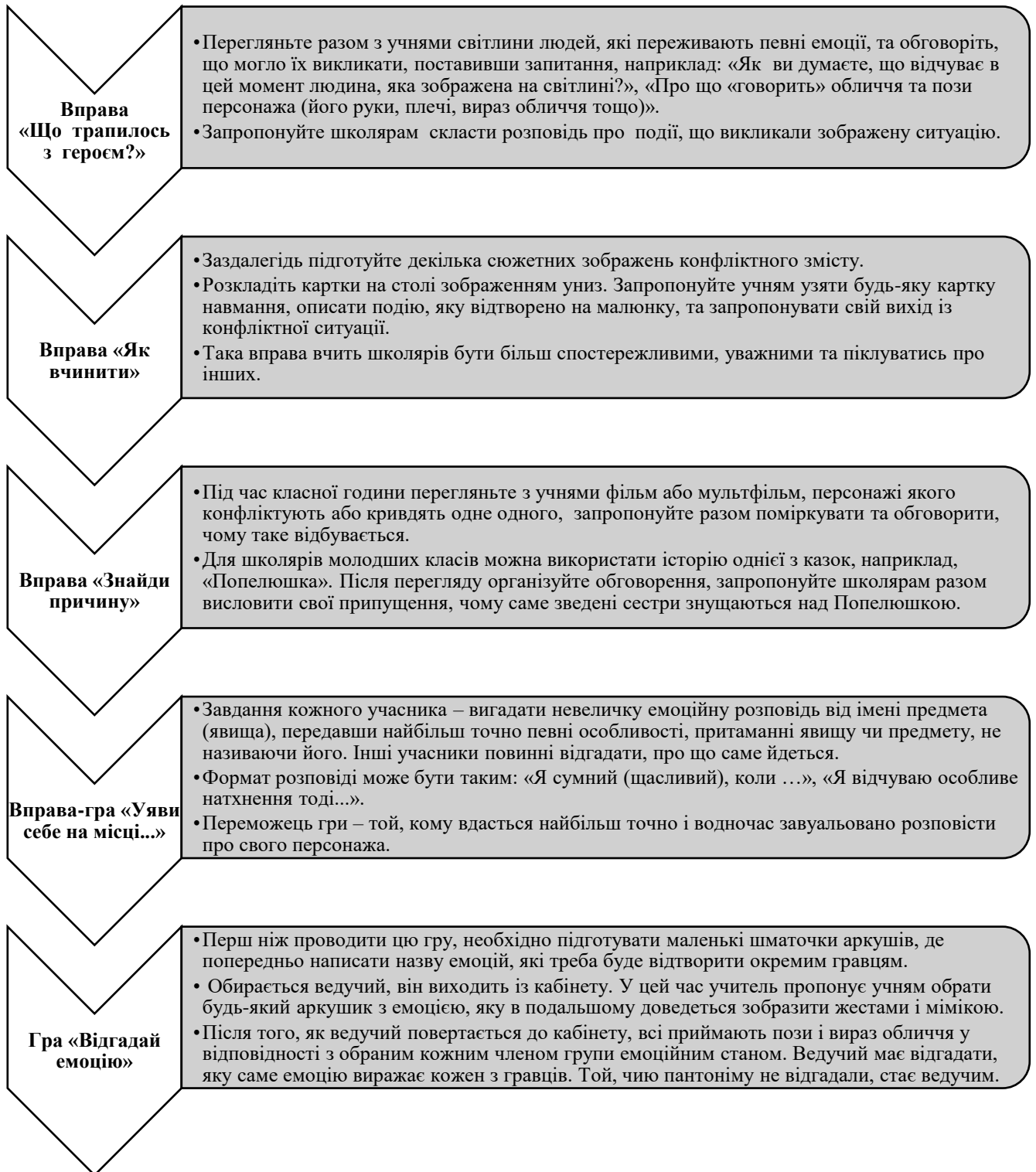

Рис. 2.13. Програма розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, у рамках емпіричного дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ розроблено програму розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ, яка враховує актуальні тенденції та виклики освітнього процесу, а також дає змогу сприяти розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ.

2.3. Динаміка емпатії молодших школярів за результатами впровадження програми розвитку

У рамках розробленої авторської програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ варто проаналізувати її вплив на динаміку показників емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Задля цього було здійснено експеримент, до якого було долучено 350 учнів 1-4 класів закладів загальної середньої освіти. Респондентів було відібрано за критерієм бажання брати участь у дослідженні, у довільному порядку. Вік респондентів становив 6-10 років. Тож сформована вибірка дає змогу емпіричним шляхом дослідити проблематику особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ.

Таким чином, у рамках експерименту було сформовано певний перелік ситуацій, які дають змогу діагностувати емпатію у молодших школярів-учасників експерименту. На початку експерименту було зафіксовано початкове значення обраних для дослідження показників. Результати систематизації та узагальнення обраних для діагностики показників оцінки програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ представлені на рисунку 2.14.

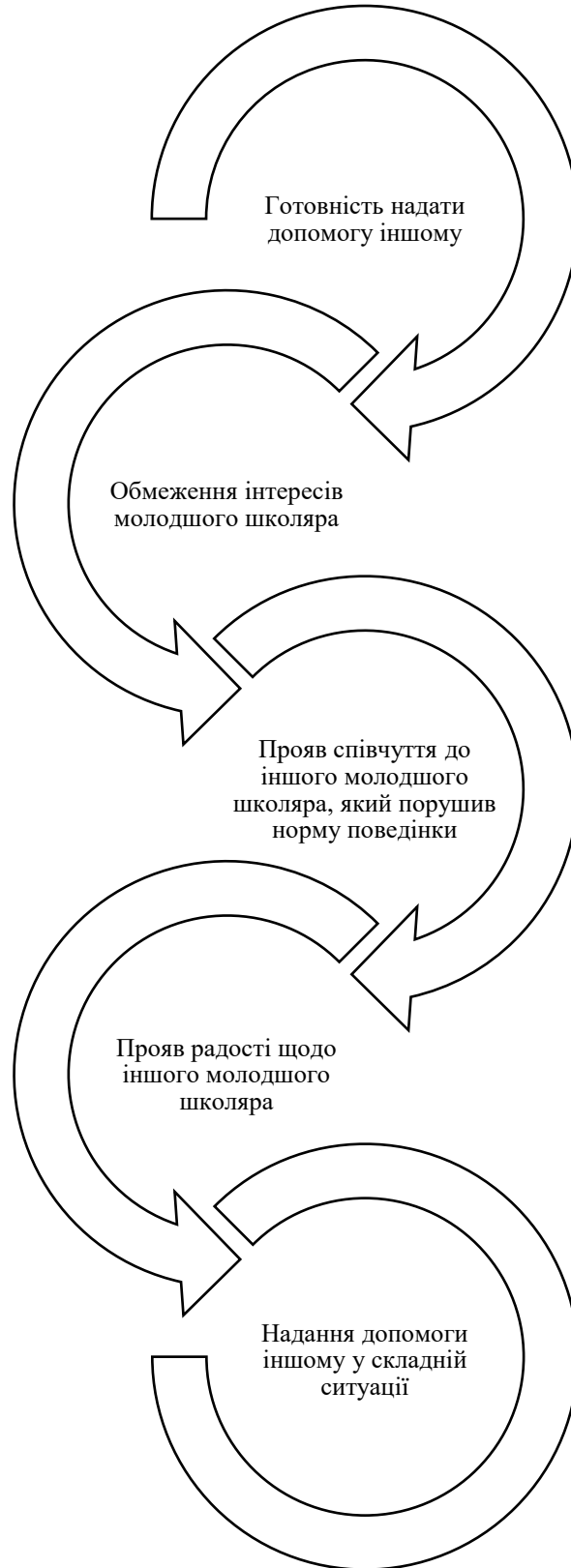

Рис. 2.14. Критерії розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ

Джерело: розроблено і складено автором.

Також на початку експерименту здійснено оцінку розвитку емпатії у молодших школярів – учасників експерименту до початку запровадження програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Результати представлені на рисунку 2.15.

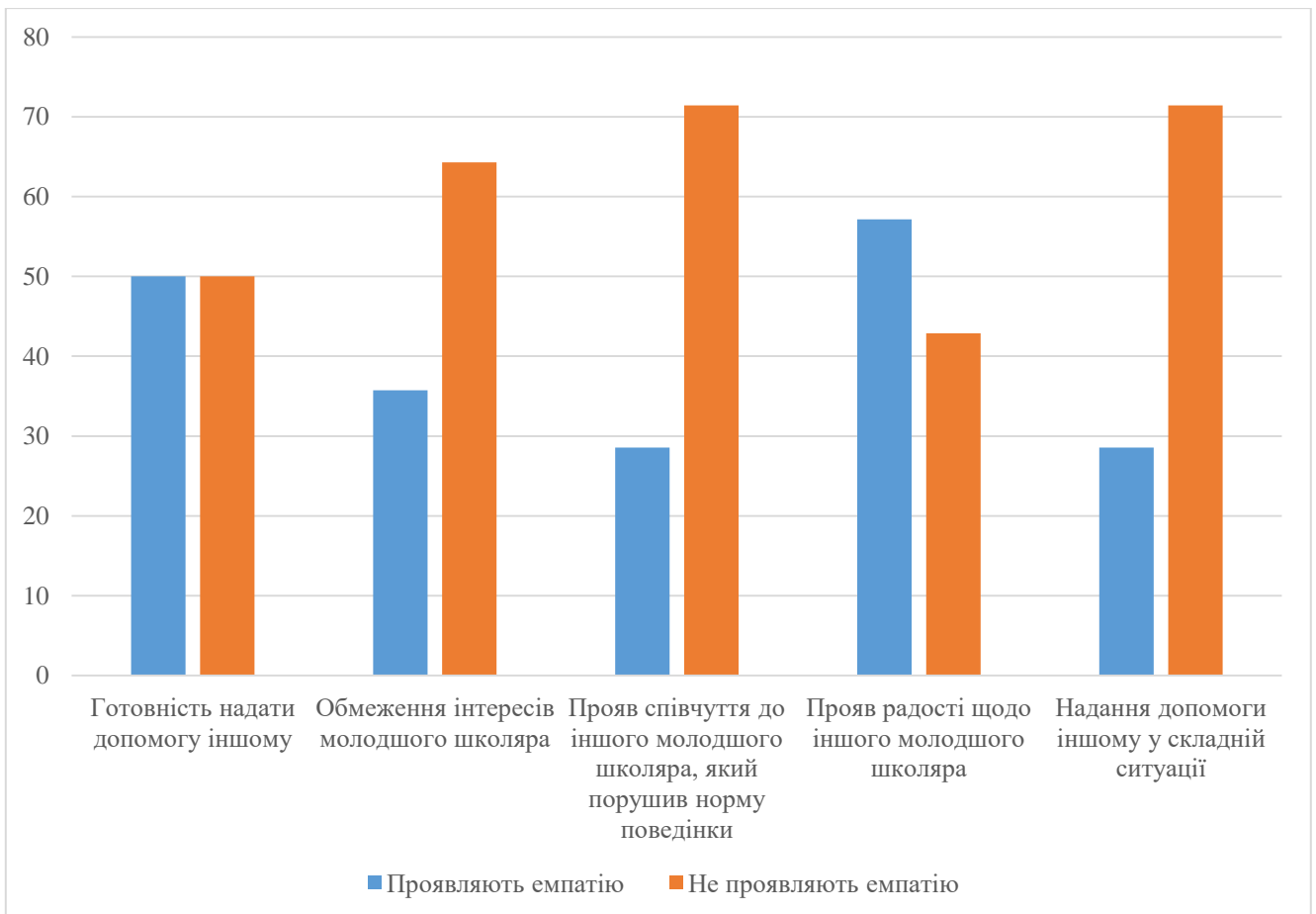

Рис. 2.15 Оцінка розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ до запровадження розробленої програми, %

Джерело: розроблено і складено автором.

Також за результатами реалізації розробленої програми у рамках експерименту здійснено оцінку розвитку емпатії у молодших школярів – учасників експерименту після запровадження програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. Результати представлені на рисунку 2.16.

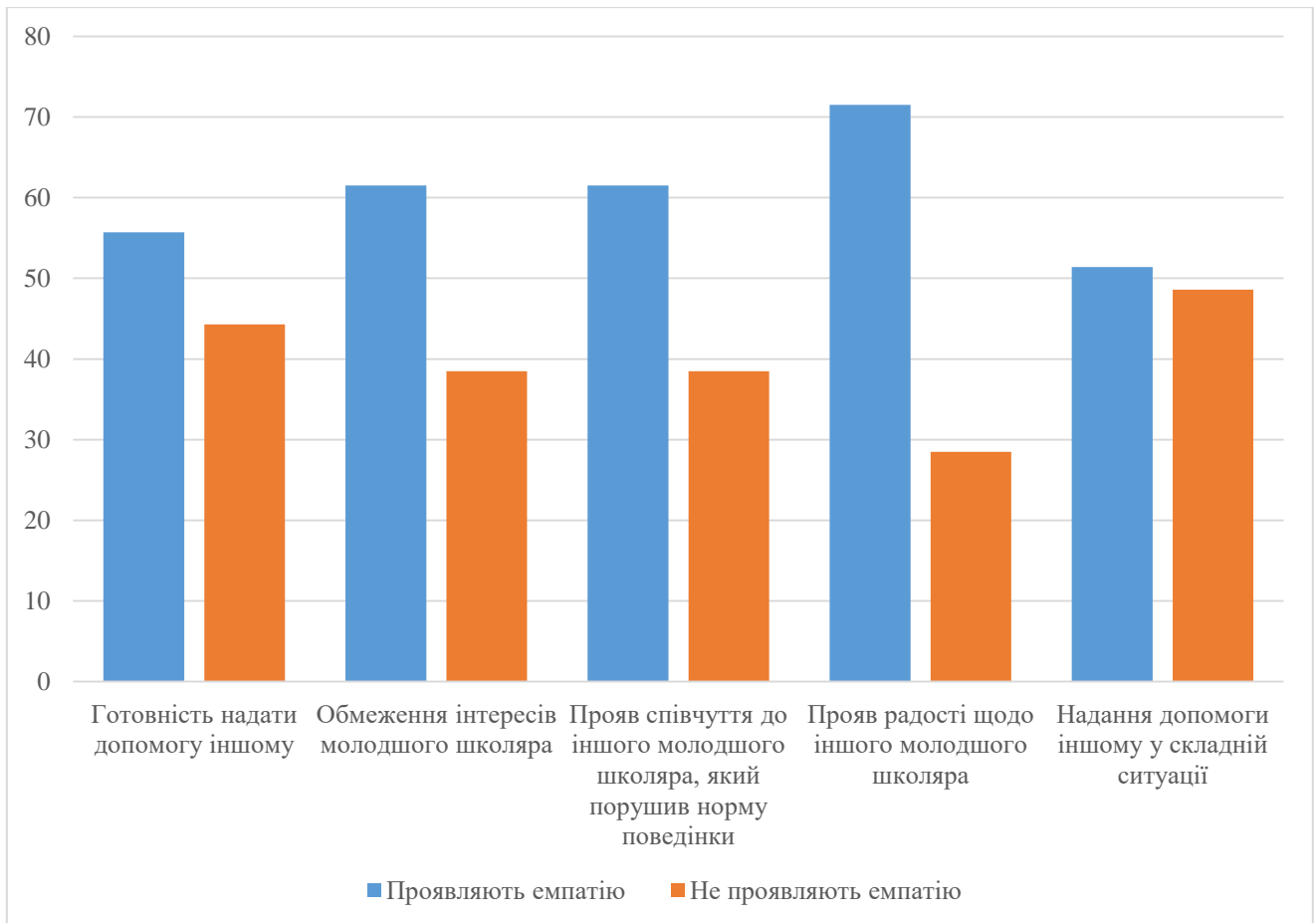

Рис. 2.16 Оцінка розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ після запровадження розробленої програми, %

Джерело: розроблено і складено автором.

За результатами узагальненої та представленої на рисунках 2.16 і 2.17 оцінки програми розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ варто проаналізувати динаміку рівня розвитку емпатії за результатами реалізованої програми у рамках експерименту. Результати представлені на рисунку 2.17.

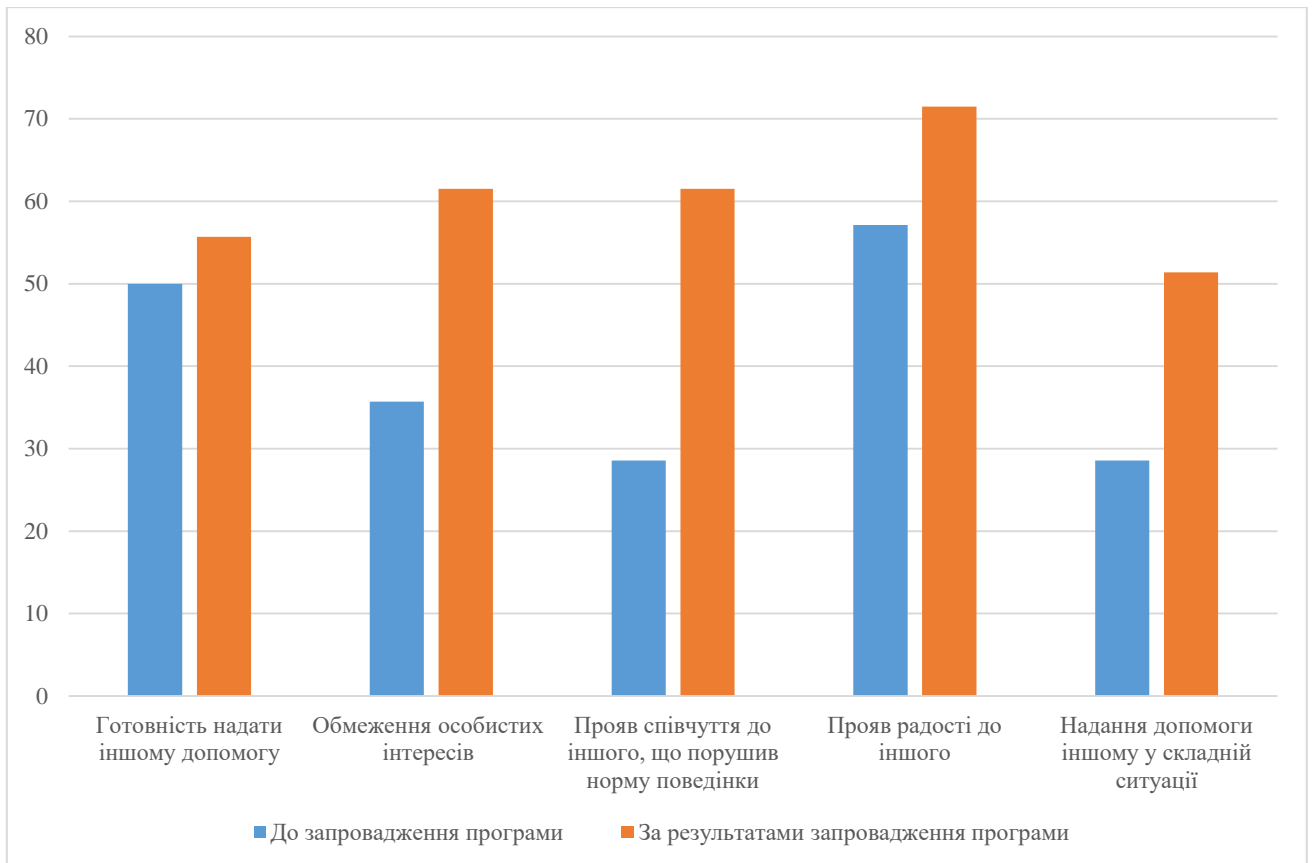

Рис. 2.17 Динаміка прояву емпатії молодшими школярами – учасниками експерименту у рамках запровадження розробленої програми розвитку емпатії, %

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, дані рис. 2.17 свідчать про зростання рівня емпатії молодших школярів після запровадження розробленої програми за критеріями готовності надати допомогу іншому, співчуття щодо обмеження інтересів, прояв співчуття до іншого молодшого школяра, що порушив норми поведінки, надання допомоги іншим молодшим школярам у складних ситуаціях.

Проаналізуємо також динаміку показників щодо ситуацій, у яких молодші школярі не проявляли емпатії до та після запровадження розробленої програми. Результати представлені на рисунку 2.18.

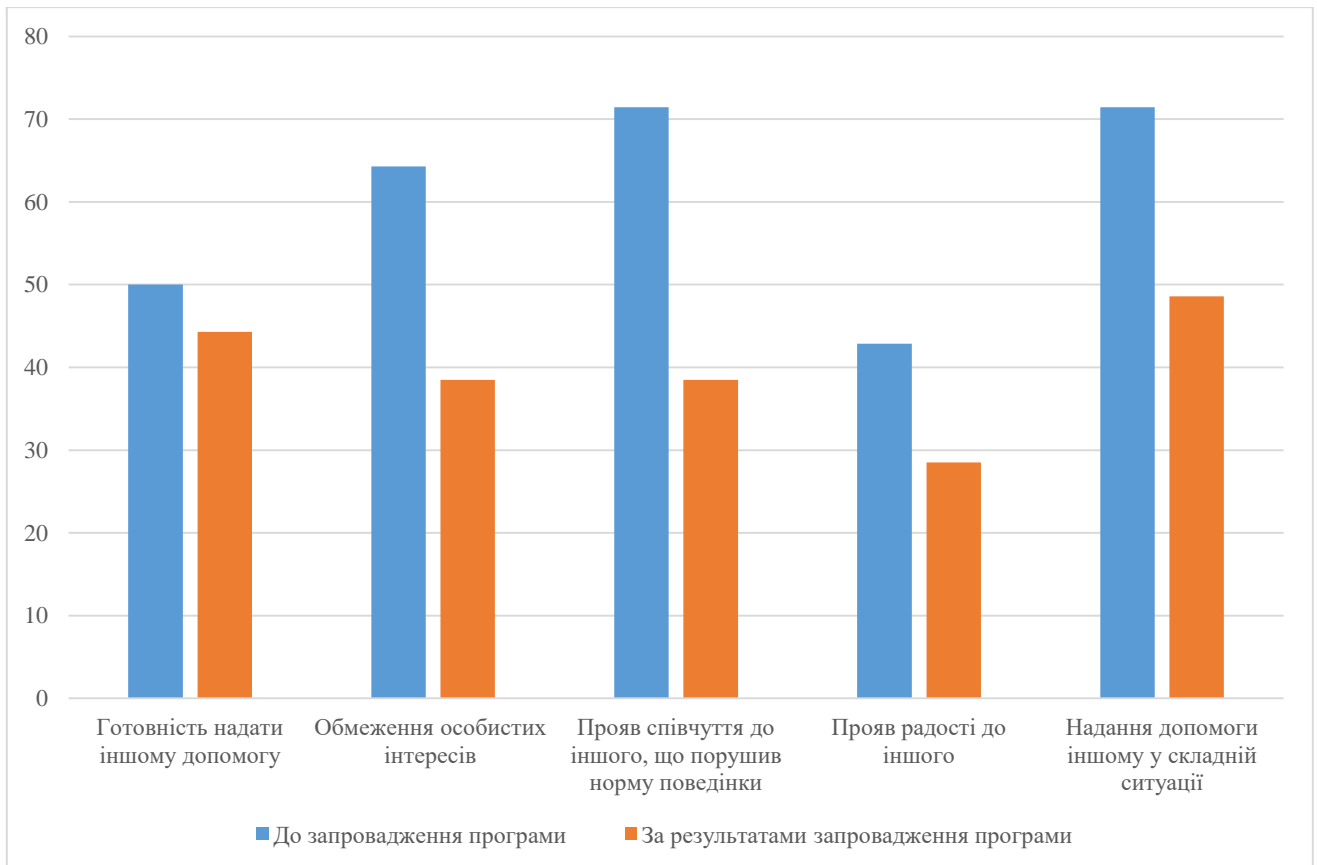

Рис. 2.18. Динаміка непряву емпатії молодшими школярами – учасниками експерименту у рамках запровадження розробленої програми розвитку емпатії, %

Джерело: розроблено і складено автором.

Отже, дані рис. 2.18 свідчать про зростання рівня емпатії молодших школярів після запровадження розробленої програми, оскільки непряву емпатії демонструє спадну динаміку за критеріями готовності надати допомогу іншому, співчуття щодо обмеження інтересів, прояв співчуття до іншого молодшого школяра, що порушив норми поведінки, надання допомоги іншим молодшим школярам у складних ситуаціях.

У рамках наукового дослідження було розроблено та запроваджено авторську програму розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ. В експерименті взяли участь 350 учнів 1-4 класів загальноосвітніх шкіл. Респонденти відбиралися

у рандомному порядку за критеріями готовності брати участь у дослідженні. Вік респондентів коливався від 6 до 10 років. Сформована таким чином вибірка дозволяє емпірично дослідити проблему емпатійного розвитку у молодших школярів в умовах НУШ.

З метою дослідження рівня розвитку емпатії в учнів початкової школи нами було проведено опитувальний експеримент, уточнено критерії та показники оцінки рівня емпатії учнів початкової школи та запропоновано програму розвитку емпатії у початковій школі. В основу експеримента також покладено проведення комплексного діагностичного аналізу динаміки рівня розвитку емпатії в учнів початкової школи.

Результати проведеного дослідження довели, що після впровадження розробленої програми у школярів середньої школи підвищився рівень емпатії за критеріями корисності, співчуття до обмеження особистих інтересів, співчуття до іншого учня середньої школи, допомоги іншим учням середньої школи у складних ситуаціях.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження визначити особливості розвитку емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів. Емпатію як складову емоційно-почуттєвої сфери молодших школярів варто визначити як емоційно продуктивний процес співпереживання, пов'язаний із турботою про внутрішній світ інших і сприяє творчій самореалізації молодших школярів. Молодші школярі чутливі та вразливі до впливу зовнішнього середовища. Значна частина поведінки в початковій школі визначається наслідуванням. Починаючи з молодшого шкільного віку, дитина вступає в стадію функціонального розвитку інтелекту. Це проявляється в процесі ексцентричності, завдяки вмінню рахуватися з чужою точкою зору і ототожнювати свою позицію з реальним станом речей.

У ході дослідження було визначено особливості розвитку емпатії молодших школярів. Емпатія молодших школярів, як механізм засвоєння моральних норм і цінностей, діє на двох рівнях: міжособистісної та соціальної взаємодії. Емпатія модифікує поведінку молодшого школяра, що робить його у соціально прийнятною людиною, і, за умови всебічного розвитку, людиною. Емпатія вважається дуже ефективним інструментом для вивчення моральних стосунків, етичних норм і навчання, а також сприяє розвитку міжособистісних стосунків і альтруїстичної поведінки. Насправді емпатія є одним із інструментів, який може допомогти обмежити агресію. Емпатія є необхідною вимогою для особистісного розвитку дитини, її емоційної зрілості та міжособистісного розуміння.

Результати проведеного дослідження дали змогу визначити сутність та особливості НУШ. В основу розвитку НУШ закладено ідею, що школи мають формувати спільноти активних та відповідальних громадян. Щоб стати частиною такої спільноти, важливо розвивати емоційний інтелект, яким діти повинні вчитися користуватися протягом навчального року. Вміння домовлятися та

вирішувати конфлікти неможливо без добре розвиненої емпатії. Оскільки емпатія є основою формування емоційного інтелекту, її розвиток виступає запорукою успішного розвитку молодших школярів як частини суспільства.

У ході дослідження було обґрунтовано етапи та хід дослідження. З вищезазначеною метою було здійснено дослідження особливостей розвитку емпатії у молодших школярів в умовах НУШ визначено мету, завдання, методи та методичні прийоми здійснення експерименту.

За результатами дослідження було розроблено та запропоновано програму розвитку емпатії у молодших школярів. З метою дослідження ступеня розвитку емпатії в учнів молодшого шкільного віку нами було проведено опитувальний експеримент, уточнено критерії та показники оцінювання ступеня емпатії учнів початкових класів та запропоновано програму розвитку емпатії в початкових класах. Цей експеримент також базується на комплексному діагностичному аналізі динаміки рівнів емпатійного розвитку учнів початкової школи.

У науковій роботі проаналізовано динаміку емпатії молодших школярів за результатами впровадження програми розвитку. Дослідження показало, що після впровадження розробленої програми рівень емпатії молодших школярів підвищився за критеріями корисності, співчуття до обмежень особистих інтересів, уважності до інших школярів, підтримки інших.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Trends in the development of practice and science. International Science Group, 2021. 386 p.
2. VII Волошинські читання «Шкільна мовно-літературна освіта: традиції і новаторство»: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 травня 2019 р. Київ, 2019. 373 с.
3. *Актуальні проблеми педагогічної освіти: новації, досвід та перспективи: зб. тез доп. I всеукр. наук.-практ. конф.*, м. Запоріжжя, 10 квітня 2020р. Запоріжжя, 2020. 234 с.
4. Бітянова М.Р. психолог у школі: зміст діяльності і технології: псих. інструментарій. Київ: Главник. 2017. 160 с.
5. Вашуленко О. В. Емоційно-ціннісна складова у структурі читацької компетентності молодшого школяра. *Початкова школа: вісник*. 2013. С. 13-17.
6. Воронова О. Ю. Особливості емпатії у молодших школярів. *Сучасні тенденції розвитку науки і освіти в умовах поглиблення євроінтеграційних процесів: зб. тез доп. III всеукр. наук.-практ. конф.* м. Мукачево, 16-17 травня 2019 р. Мукачево. 2019. С. 64-66.
7. Грабчак О. В. Особливості формування емпатії у дітей молодшого шкільного віку. Національна освітня платформа Всеосвіта. 2019. URL: <https://vseosvita.ua/library/osoblivosti-formuvanna-empatii-u-ditej-molodsogo-skilnogo-viku-146825.html>.
8. Грушка А. Психологічні особливості формування у молодших школярів здатності до емпатії: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 053 «Психологія». Інституційний репозитарій Львівського державного університету внутрішніх справ. 2022. 141 с.

9. Демченко О., Драбинюк С. Формування емоційної культури молодших школярів засобами театрального мистецтва в інклюзивному освітньому просторі. *Молодий вчений*. 2022. №12. С. 65-71.

10. Державний стандарт початкової освіти: Постанова Кабінету Міністрів України. № 668. (2019). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>.

11. Дуган Ю. Розвиток емпатії у молодших школярів в умовах нової української школи: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр» за спеціальністю 013 «Початкова освіта». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 2022. 95 с.

12. Етапи формування психосоціальних компетентностей (життєвих навичок) учнів. Мультимедійний навчальний курс «Вчимося жити разом». 2023. URL: <http://lt.multycourse.com.ua/ua/page/22/98>.

13. Коган Ірина Михайлівна. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку: дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. Кив, 2005.

14. Король Л. М. Дослідження особливостей емпатійності молодших школярів. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. Житомир, 1998. № 2. С. 68-71.

15. Кудряшова О. В. Особливості розвитку емпатії у дітей молодшого шкільного віку: Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня магістр спеціальності 053 Практична психологія. Освітньої програми: Психологія / Кер.: канд. псих. н., Макарчук Л. О. Ізмаїл, 2023. 80 с.

16. Кудряшова О. Вікові особливості розвитку емпатії як складової емоційної сфери в молодшому шкільному віці. *Сучасна психологія: проблеми та перспективи*: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. С. 25-50.

17. Кулаков Р. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. праць РДГУ. м. Рівне, 2 січня 2021р. Рівне. 2021. С. 91-96
18. Ластавчук Д.Р. Розвиток емоційної сфери молодших школярів: кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» 4 курсу денної форми навчання за спеціальністю 053 «Психологія» / Даяна Русланівна Ластавчук. - Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ МВС України, 2022. - 42 с.
19. Максим О.В., Рябовол Т.А. Методи розвитку емпатії молодших школярів із труднощами пристосування до соціального середовища. *Актуальні проблеми психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Житомир, 2018. С. 123-142.
20. Мельник О. М. Розвиток емоційного інтелекту молодших школярів. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: з. наук пр. Запоріжжя, 2020. С. 128-133.
21. Мельник О. Підготовка вчителів початкових класів до формування емоційного інтелекту учнів. *Початкова школа*: вісник. 2019. № 11. С. 51–55.
22. Навчання та розвиток емпатії в учнях молодшого шкільного віку. MM Publications. 2023. URL: <https://mmpublications.com.ua/navchannya-ta-rozvytok-empatiyi-v-uchnyah-molodshogo-shkilnogo-viku/>.
23. Нова українська школа. Офіційний сайт Міністерства освіти та науки України. 2023. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
24. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / за заг. ред. Н.М. Бібік. Київ: Літера ЛТД, 2018. 160 с.
25. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. м. Суми, 28 лютого – 1 березня 2019 року, Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. 472 с.

26. Підготовка майбутніх педагогів у контексті впровадження Концепції Нової української школи: матер. V всеукр. наук.-практ. конф., м. Мелітополь, 16 вересня 2021 р. Мелітополь, 2021. 222 с.

27. Попова Д. В., Подкопаєва Ю. В. Психологічні особливості емоційного розвитку дітей молодшого шкільного віку. *Авіаційна та екстремальна психологія у контексті технологічних досягнень*: збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 136–138.

28. Прокоф'єва Л.О. Психолого-педагогічні основи розвитку емоційного інтелекту в учнів молодшого шкільного віку: Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня магістр спеціальності: 013. Початкова освіта, освітньої програми : Початкова освіта. Інклюзивна освіта / Кер. : канд. пед. наук, доц. Іванова Д. Г. Ізмаїл, 2023. 78 с.

29. Сімак Є. Ю. Розвиток емпатії як важливого компоненту соціального розвитку особистості. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. 2022. 80 с.

30. Сучасна психологія: проблеми та перспективи: зб. наук. праць за матер. всеукр. наук.-практ. конф. м. Ізмаїл, 8 груд. 2022 р. Ізмаїл: РВВ ІДГУ. 2022. 146 с.

31. Типові освітні програми для закл. заг. серед. освіти, розроблені під керівництвом Р.Б. Шияна. 1–2 класи, 2–4 класи / уклад. А.В. Лотоцька. Харків, 2020. 240 с.